

этувачи, унинг зафари учун курашувчи фидойилар сифатида тасвирланган. Бошқача айтганда, афсона тарихий – сиёсий ҳаёт билан шу қадар сингишиб кетганки, уларда қаерда тарих

бошланиб, қаерда соф афсонавийлик бошланганлигини қўп ҳолларда фарқлаш қийин бўлиб қолади.

Адабиётлар

1. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Тошкент: 1959, 32-б.
2. Ғуломов Я.Ғ. Кўрсатилган асар, 32-33-б.
3. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. -М.: 1983.
4. Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 147-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек халқ афсоналарининг келиб чиқиши, уларнинг асоси ва замонлар оша тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда ривожланиши масалалари қаралган. Бу афсоналарнинг културалар билан боғлиқлиги ва улар кейинги даврларда диний ташвиқот воситасига айланиши тарихий воқеалар фонида исботланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются источники узбекских народных легенд, их развитие и связь с историей народа. Автор статьи изучает также связь легенд с народными культами, которые в последнее время используются как средства религиозной пропаганды.

SUMMARY

The article deals with the origins of Uzbek folklore legends, their development and links with the history of the people. The author of the article also studies the links of legends with the people's cults, that are used as a means of religious propaganda last time.

ХАЛЫҚТЫҢ КӨРКЕМ МИЙРАСЫН БАХАЛАЎДЫҢ БАЗЫ БИР МӘСЕЛЭЛЕРИ

(«Шәрияр» дэстаны мысалында)

Ш.Кеңесбаева - магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бадий мерос, «Шарёр» достони, генезиси, жанр хусусияти, тарихий генетик типология, типология ва миллий хусусият.

Ключевые слова: творческое наследие, дастан «Шарьяр», генезис, особенности жанра, историческая генетика типологии, типология и национальные особенности.

Key words: creative heritage, epos «Shariyar», genesis, peculiarities of the genre, historical genesis of typology, typology and national peculiarities.

Қарақалпақ халық аўызеки көркем мийрасларын, соның ишинде дэстанларымыздың хасыл дүрданаларының бири болған «Шәрияр» эпосын миллий идеялар көзқарасынан илимий хўждан менен объектив бахалаўға шақырыўға қаратылған усы эссеңиң аргументлерин аныклаў ушын материаллар излеп, әдебий-көркем, илимий-теориялық әдебиятларды оқып, салыстырып-сайғарыстырып пикир жүрте баслағанымызда, дэстанның көпшилик мәселелери еле изертленбеген, бирақ изертлениўи, әсиресе, илимий хўждан көзқарасынан қайта бахаланыўи оғада зәрүр басы ашық тың машқалалар, ал, изертленген мәселелери де елеге шекем ужыбатлы бир тоқтамаға келинбеген, бир-бирине мирдин оғындай шаншылып турған қарама-қарсы тартыслы пикирлер екенлигин сезип ҳайран қаласаң...

Неге десеңиз, бириншиден, қарақалпақ фольклортаныў илиминин пайда болғанына сәл-кем жүз жыл толайын деп турғанына, эпостаныў - сол илиминин ең күшли раўажланған тараўи болыўына, сол тараўда тек Қарақалпақстанға ғана емес, пүткил Озбекистанымызға, ҳәтте, айырымлары жәхәнге белгили Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, И.Сағитов, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, С.Бахадырова, Ю.Пахратдинов, К.Алламбергенов усаған илим докторлары, профессор, академиклерден, Ә.Алымов, А.Әлиев, Т.Тәжимуратов, М.Нызаматдинов, Н.Камалов, Т.Ниятгуллаев, Ж.Хошнйазов, К.Палымбетов, Ж.Нызаматдинов, С.Қазақбаев, С.Баўетдинова, Х.Жақсымова сыяқлы илим кандидатлары, доцентлерден ибарат үлкен-киши әўлад шынжырма-шынжыр дәстүрий мектеп болып тәрбияланып қәлиплесиўине, сол илиминин бир тамшысы - «Шәрияр»таныў өткен әсирдин 30-жылларының ақырынан баслап қарақалпақ фольклортаныўының әҳмийетли мәселелеринин бири болып көлденең келип шығыўына, анығырағы, «Шәрияр» дэстанының бир варианты - Әбдирейим-жыраў вариантының Х.Тәжимуратов хәм К.Әбийбуллаевлар тәрәпинен Шымбай районында жасаўшы жыраўдың өз аўзынан 1939-жылы-ақ жазып алыныўына, мине, сол жыллардан баслап дэстан илимде басқа халықларда альтернативасы жоқ «Қырк қыз», «Мәспатша» дэстанлары қатарында қарақалпақ халқының оригиналь-төл мийрасы сыпатында үгит-нәсиятланып, изертленип, рус хәм туўысқан халықлар арасында қарақалпақ халық дэстаны сыпатында тән алынып келиниўине, атап айтқанда, дэстанның Қуламет - жыраў вариантының белгили шайыр Сергей Северцевтин аўдармасында 1971-жылы орыс тилинде Москвада, 1977-жылы Озбекистан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Озбекистан мәмлекетлик сыйлықларының лауреаты, көрнекли шайыр-жазыўшы хәм белгили дилмаш Мухаммед Әлий тәрәпинен өзбек тилинде аўдармаланып, әжайып қарақалпақ халық дэстаны сыпатында жәхәнге жар салыныўына, ең баслысы - дэстан ҳәзирги кең қамтымлы, бай мазмунлы толысқан эпос тәрзисинде ең әйемги дәўирлерден тартып соңғы бир неше жүз жыллықлар ишинде қарақалпақ фольклорлық ареал аймағында тек ғана қарақалпақ жыраўлары тәрәпинен дәретилип, қарақалпақ халқының барлық қатламлары арасында кеңнен тарқалыўына қарамастан, дэстан машқалалары ҳаққында фольклористикамызда бүгінги күнге шекем хәр қыйлы қарама-қарсы пикирлердин өмир сүрип келиўи хәм ҳәзирги күнде бундай пикирлердин кем-кемнен ҳәўиж алып баратырғанлығы бизди ҳайран қалдыра-

ды. Бундай қарама-қарсы пикирлер тийкарынан, дэстанның төменде атап өтилген мына машқалалары әтирапында ҳүким сүрип турғанлығы бүгінги күнде қәниге дэстан изертлеўшылер тўёе, қалың халық массасына да бес ененден белгили болып қалғанлығы ҳеш кимге сыр емес:

1. Дэстанның генезиси келип шығыў дереги ҳаққында;
2. Дэстанның жанрлық өзгешелиги ҳаққында;
3. Ақыр-аяғында бундай шәлкем-шәлис, субъектив пикирлердин бир ушы қарақалпақ халық дэстаны «Шәрияр»дың миллийлиги хәм оригинальлығына шек келтирйў мәселесине барып тақалғанлығы ҳаққында.

Усы үш мәселениң ири баслылары - биринши хәм үшинши машқала әтирапында өз пикиримизди ортаға салатуғын болсақ, айырым илимпазлар «Шәрияр» дэстанының мазмунына арқаў болған ертеклик сюжетлер басқа халықлардан аўысып келген көшпели сюжетлер» деген пикирди көзгир етип, қарақалпақ халық дэстаны «Шәрияр» қарақалпақлардын Хорезм дәўиринде, Хорезм фольклорлық ареал орталығында XVIII-XIX әсирлерде пайда болған деген пикирди тастыйықлағысы келеди.

Екиншиден, бундай идеяны алға сүриўши илимпазлар «Шәрияр» дэстанына усас сюжетлердин түрк ертеги «Дилрукеш»те де, басқа да осетин, казак ертеклеринде бар екенлигине тийкарсыз тийкарланып, қарақалпақ халық дэстаны «Шәрияр»дың толысқан бир тутас эпос формасында тек қарақалпақ халқында ғана қәлиплескен оригинал хәм миллий дәретпе екенлигине өзлери сезбеген ҳалда шек келтирип атырғанлығын сездиреди.

Биз бундай пикирлердин бир тәрәплеме айтылған субъектив пикирлер екенлигине ҳеш гүман туўдырмаймыз. Булай дәўимиздин себеби, мифлик сана - адам ақыл-хуўшының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәрияр» дэстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан киятырған мийрасы» [1:103-105].

Екиншиден, бул пикир қарақалпақ фольклористикасында Н.Дәўқараев, М.Нурмухаммедов, И.Сағитов, Қ.Мақсетов, Ә.Алымов сыяқлы эпостаныўшылардың пидәкерли илимий мийнетлеринин арақасында әлле қашан-ақ турақласып, илимий аксромаға айланған.

Үшиншиден, бир халық дәретпесине усас сюжетлердин екинши бир халық дәретпелеринде болыўы-сол халықлардың тарийхый-генетикалық, тарийхый-мәдени байланысларынан дәрек беретугын қубылыс. «Сонлықтан түрк ертеги «Дилрукеш»ти, сондай-ақ, осетин, казак ертеклерин қарақалпақ дэстанының мазмунынан алынған, ямаса қарақалпақ халық дэстаны «Шәрияр»ды сол ертеклерден (ямаса қарақалпақ халық эпосы «Шәрияр»ды Хорезм фольклорлық ареалындағы китабий-қысса вариантлардан - Ш.К.) келип шыққан деп айтыў қыйын. Деген менен, олардың генетикалық байланысларын ҳеш қашан бийкарлап болмайды [2:82].

Төртиншиден, бундай сюжетлик жақынлықлар хәм образлар типологиясы олардың өз алдына миллий дәретпе екенлигине нүксан келтирмейди, керисинше бул факт «Орайлық Азия халықларының бир қатар шығармаларының дәрегинин бир екенлигин айтыўға тийкар бола алады» [3:87].

Бесиншиден, «Дэстан Хорезмдеги қыссаханлар репертуарлары арқалы қарақалпақ жыраўлары репертуарына өтип,

ауызеки рәуиште массалық характер ийелеген хәм бир қатар қайта ислеўлер барысында айырым өзгерислерди бастан кеширген» [4:44] деп тастыйықлаўлар пүткиллей кәте хәм бул фольклористиканы, соның ишинде эпосты түсинетуғын адамның гәпи емес. Неге дегенде, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»дың генезисине, эволюциясына бул тезисти зорлап ендириўдиң зәурүлиги жоқ. Себеби, жоқарыдағы автордың өзи атап өткениндей, «дәстан XVIII әсирде Хорезмде жазба нұсқада пайда болмастан көп бурын-ақ қарақалпақ дәстаншылары тәрәпинен ауызеки тәризде пайда болған».

Хақыяттында да, дәстан XVIII әсирден көп бурын-ақ (ерте дәуірлерден баслап-ақ қарақалпақлардың үлкен бир топары (Едил-Жайық, Түркстан, Сырдарья топары) Хорезмге алып кирген ауызеки үлкен эпос формасынан контиминацияға ушырап, усы негизде дәстаннан дәстан дөрәў кубылысы тийкарында кишигирим китабий қысса вариантларының келип шығыўына тийкар таарлап берген. Ауызеки дәстанлардың усылайынша хатқа түсирилиўи ямаса китабий қысса вариантларға айланыўи түркий халықлар фольклорында әйемнен берли өмир сүрип киятырған миллий эпикалық кубылыс. Мысалы, Орта әсирлердеги (IX-X әсирлердеги) Сыр бойы түркий халықлары арасында, анығырағы қыпшақ-печенег бирлеспеси аўқамындағы түркий халықлар арасында Қорқыт атаның ауызеки дөрәп, ауызеки жыр етилген Қорқыт ата жырлары соң XV әсирде оғуз түркий қәўимлери арасында «Қорқыт ата китабы» формасында хатқа түсирилгенлиги эпостаныўшылардың хәммесине аян хақықатлық. Оның үстине, қыссаханлық тек Хорезм мәдениетіне ғана тән кубылыс болып қоймастан, көпшилик түркий халықларға, соның ишинде қарақалпақларға да тән болған әйемнен киятырған дөрәтйүшлик көркем сөз хәм саз өнериниң бир түри есапланады. Көп ғана жыраў хәм информаторлардың берген мағлыұматларына қарағанда қарақалпақлардың өзлеринде де «Шәрияр» дәстанның жазба нұсқалары болған. Бундай китабий нұсқалар көпшилик түркий халықларға, соның ишинде қарақалпақларға Қазан, Уфа, Омбы баспаларынан басылып шыққан китаптар халында тараған деген де пикирлер бар (Вестник АН КазССР, Алматы, №6, 30-35-бетлер).

Ең баслысы, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр», дәстанның Хорезм қысса қол жазба варианттарындай XVIII әсирлердің ақырында пайда болып, илимий жәмийетшиликке тек XX әсирдің 80-жылларында, онда да айырым жеке бир илимпаздың үй архивлери арқалы белгили болған емес. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» буннан еки жүз - үш жүз жыл бурын-ақ, арырақ кетсек, әйемги руўхлық-қәўимлик дәуірлерден баслап-ақ халық арасында кеңнен таралған, усы дәуірлер ишинде халық жыраўлары тәрәпинен үзиліске түспей шынжырма-шынжыр тынбай дәстүрий жырланып киятырған, бүгінги күни де жас жыраўларымыздың сүйикли репертуарларына айланған халқымыздың бий-баха ҳасыл мийрасы болып табылады. Бул пикирдің дурыслығын «Шәрияр» дәстанының қарақалпақ арасында Нурабылла, Өтенияз, Қуламет, Есемурат, Қыяс, Әбдирейим,

Жумабай жыраў вариантлары сыяқлы онлаған вариантының бүгінги күнге шекем өмир сүрип келиўиниң өзи-ақ дәлилейди. Енди сол жыраўлардың бири Өтенияз жыраў мысалында жыраўлар генеологиясына итибар беретүғын болсақ, Өтенияз жыраўдың жыраўшылық мектебиниң сағасы Өтенияз - Бекимбет-Ерполат-Сайпулла-Дүйсенбай-Айтуғар-Сыбан-Түменбай-Шаңкут формасында XVIII әсирдеги Жийен-жыраў мектебине барып ушласатуғынын, ал Жийен-жыраў мектеби болса Мүйтен (XVII), Доспанбет (XVI) Асан қайғы (XV), Соппаслы Сыпыра-жыраў (XIV) формасында IX-X әсирлердеги Қорқыт ата мектебине барып уласатуғынлығын фольклорымыз хәм әдебият тарийхынан жасқис билемиз. Бул демек, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»дың қарақалпақ миллий фольклорлық ареал аймағында пайда болыўының сағалары жүдә ерте дәуірлерге барып тақалатуғынлығы тәбийғый хәм гүман туўдырыўдың хеш зәурүлиги жоқ деген сөз. Оның үстине, шынжырма-шынжыр киятырған бул жыраўшылық мектеби хәм өнери хәзирги күнде де тек қарақалпақ халқы арасында да сақланып қалды хәм жанлы-тәбийғый халында нызамлы даўам етип киятыр. Сол ушын да қарақалпақ дәстананыўының үлкен маманы, көрнекли фольклорист Қ.Максетов өткен әсирдің 60-жылларында дәстанлар поэтикасына арналған фундаменталь мийнетинде усы жыраўшылық мектеп хәм дәстүрдің тарийхый даңқлы жолына айрықша итибар берип: «Соның менен Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары өзбек дәстаншылығына әдеўир тәсир еткен болыў керек» (Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. - Ташкент: «Фан», 1965, 55-бет) деген пикирди мәртлерше ортаға таслаған еди.

Мәселеге усы көзқарастан жантасатуғын болсақ, ерте дәуірлерде дөрәп, соңғы еки-үш әсир даўамында мифлик-ертеклик формадағы үлкен эпос дәрежесине өсип-өткен қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» XVIII әсирлерге келип Хорезм, Гөне Үргениш этирапына мәкан басқан өзбек халқы хәм оның менен бирге бурыннан отырықшы өмир сүрип киятырған қарақалпақ халқының үлкен бир топары - төменги қарақалпақлар арасында да дәстаннан дәстан дөрәў контиминация кубылысы тийкарында дәстанның жаңа жазба китабий қысса формасы хәм варианттарының келип шығыўына мәлим дәрежеде идеялық-эстетикалық түртки хызметин атқарды деп жуўмақ жасасақ, асыра силтеген болмайды хәм бул илимий ҳүждан тийкарында халық мүлкин қалысана бахалаў өлшеміне де қайшы келмейди. Ал, усы аргумәссе текстинде екінши машқала деп келтирилген «Шәрияр» дәстанының жанрлық, формалық өзгешеликлерин хәр қыйлы бахалаўдағы алағатлықларды сапластырып, бул машқала бойынша белгили бир тоқтам жасап, жуўмақ пикирге келиў-өз алдына изертлеўди талап ететуғын хәзирги қарақалпақ фольклортаныўының әхмийетли мәселелериниң бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 103-105-б.
2. Максетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Баксылар. - Нөкис: Қарақалпақстан», 1992, 82-б.
3. Нурмухамедов М.К. А.С.Пушкиннің ертеклері хәм Орта Азия халықларының фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 87-б.
4. Пашшиева Г.М. Халқ достонларини киёсий урганиш усуллари. Услубий қўлланма. - Нөкис: 2015, 44-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шарёр» достониниң генезисі, жанр, шакл хусусиятлари ва миллий ўзига хослиги, аниқроғи, фақат қарақалпоқ фольклоридеги учрайдиған қатта эпик ижод намунаси эканлиги хақида сўз қилиниб, ўша масалалар бўйича айтылған фикрлар қатъий тахлил этилади. Муаллиф мақолада якунида «Шарёр» достони мисолида халқ меросларини миллий мустақиллик ғояси нуктаи назаридан соф илмий тамойил асосида баҳолашга даъват қилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению генезиса, жанровых особенностей и формы, национального своеобразия дастана «Шарьяр», который является эпическим произведением устного народного творчества каракалпакского народа. Приводятся субъективные мнения по данному вопросу. Автор статьи в заключении призывает на примере дастана «Шарьяр» объективно оценивать народное наследие с точки зрения идеи национальной независимости.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the genesis, genre and form peculiarities, national character of the epos «Shariyar», that is an epic work of Karakalpak folklore. The subjective points of view on these issues have been discussed. In conclusion, the author of the article claims to value objectively the national heritage, taking into account the ideas of national independence on the example of the epos «Shariyar».

ШЕЪРИЯТДАН ДРАМАТУРГИЯГА

Г.Құрамбоева – филология фанлари номзоди

Тошкент тиббиёт педиатрия институти

Таянч сўзлар: драматургия, образ, опера, конфликт, сюжет, шеър, монолог, диалог, либретто, достон, жанр, сахна.

Ключевые слова: драматургия, образ, опера, конфликт, сюжет, стихотворение, монолог, диалог, либретто, поэма, жанр, сцена.

Key words: dramatic art, characters, opera, conflict, plot, poem, monologue, dialogue, libretto, poem, genre, stage.

Бадий адабиёт тажрибасида шундай ижодкорлар учрайдики, сўз санъатиниң бир неча жанрларида асар ярата олиш талантига эга. Қайси ижод типини танламасин, жанр имкониятларидан фойдаланиб, ўқувчига манзур асар эза

олади. Бу бир жиҳатдан муаллиф ижодиниң серкирралигини, жанрларга бойлигини кўрсатса, иккинчидан, хаёт материални у ёки бу жанр табиатига мослаб талқин қилиш салоҳиятидан дарак беради. Қарақалпоғистон